

Історико-правова характеристика статусу суддів та судового розсуду у країнах Стародавнього Сходу

У статті проведено аналіз статусу суддів та судового розсуду у таких країнах, як Стародавній Єгипет, Стародавня Індія, Стародавній Китай та Стародавній Вавилон. Характерними рисами системи правосуддя у стародавні часи була належність вищої судової влади главі держави (фараону, царю). На місцях судову владу здійснювали призначувані главою держави судді. На судовий розсуд впливали ряд чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Ключові слова: Стародавній Схід, статус суддів, судовий розсуд.

Постановка наукової проблеми та її значення. Побудова незалежної Української держави активізувала державотворчі процеси в усіх гілках влади. Такі процеси спрямовуються становленням України як демократичної правової держави, заснованої на громадянському суспільстві. Суттєвою умовою досягнення поставленої мети можна вважати формування судової системи, що відповідатиме новим економічним та суспільно-політичним викликам, прийняття законодавства, яке б передбачало модель незалежного правосуддя, зміцнення судової влади як незалежної гілки, покликаній охороняти права і свободи людини. Сучасна держава повинна відповідати досить високим міжнародним стандартам організації та здійснення правосуддя, сформованим в результаті тисячолітнього розвитку людства та державності.

Вивчення статуту суддів та судового розсуду за допомогою історико-правового методу дозволить проаналізувати динаміку формування і розвитку зазначених категорій, що можуть бути враховані у реформуванні сучасної системи судів.

Аналіз досліджень проблеми. З погляду теорії та філософії права судовий розсуд був предметом вивчення таких науковців, як В. Канцір, О. Копиленко, П. Недбайло, О. Гришук, П. Рабинович, Г. Мельник, П. Куфтирєв та ін. Крім того, судовий розсуд розглядався науковцями в контексті окремих галузей права (М. Закурін, В. Вапнярчук та інші). Власне історико-правовим аспектам формування такого явища, як судовий розсуд, достатньо уваги не приділялось, хоча окремі дослідження все ж проводились [1; 2].

Мета й завдання статті. Дане дослідження обумовлюється необхідністю історико-правової характеристики проблеми суддівського розсуду та підготовку на цьому ґрунті рекомендацій, які можуть мати значення для подальшого удосконалення правозастосовчої діяльності. Для досягнення зазначеної цілі у процесі дослідження вирішувалося таке основне завдання: проаналізувати статус суддів в країнах Стародавнього Сходу, зокрема, Стародавньому Єгипті, Стародавній Індії, Стародавньому Китаї та Стародавньому Вавилоні. На основі безпосереднього аналізу статусу суддів у зазначених країнах у відповідний історичний період, визначити фактори, що впливали на судовий розсуд та особливості винесення рішення.

Варто наголосити, що в юридичній літературі досліджуване явище позначається різними синонімічними термінами, такими як «судовий розсуд», «судова дискреція», «судовий угляд». В. Канцір вважає «прийнятним вживати термін «судовий угляд», що окреслює процес відповідної розумової, інтелектуальної діяльності суду (судді)» [3, с. 126]. Автор логічно виводить саме цей термін із наукових філологічних джерел, відповідно до яких російське слово «усмотреть» перекладається як «убачити», «углядіти», «угледіти», а слово «углянути» тлумачиться як «розглянути», «розібратися в чомусь». Тому вживання зазначеного терміна як синоніма слів «розсуд», «дискреція» виправдане.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На формування та функціонування держави та її апарату у стародавні часи визначальний вплив мала релігія. Тож саме вона детермінувала статус суддів, процес здійснення правосуддя, винесення рішень та їх реалізації.

Практика судової діяльності формувалася протягом практично всієї історії розвитку суспільства. Ще історія Стародавнього світу свідчить, що судова функція, перш ніж перейти в руки

держави, здійснювалася то в магічній, то в арбітральній формі. Як правило, вирішення спорів здійснювалося носіями верховної влади (вождем племені, фараоном, шаманом), які ототожнювали у своїй особі найвищу справедливість та божий дар. Наприклад, в Стародавньому Єгипті такою фігурою був фараон, іменем якого і здійснювалося правосуддя. [4, с. 74].

Варто пам'ятати, що основними джерелами давньоєгипетського права були правовий звичай і нормативно-правовий акт. Хоча найдавніші законодавчі акти до нас не дійшли, про них згадують у своїх працях давньогрецькі та давньоримські історики. Однак важко визначити, чи нормативно-правовий акт в той час зумів стати домінуючим джерелом права, чи, можливо, правовий звичай був більш пріоритетним.

Очевидно, відповідь слід шукати у релігійному світогляді стародавніх єгиптян. Більшість правових звичаїв базувалися саме на ньому, тому їх авторитет і непорушність могли зберігатися тисячоліттями. Натомість прихід нового фараона чи зміна правлячої династії не могли призводити до докорінних змін діючого законодавства, яке також у свою чергу повинно було узгоджуватися з релігійним світоглядом. Тому існують достатні підстави вважати, що правовий звичай регулював ширше коло суспільних відносин, ніж нормативно-правовий акт. Водночас збереглося доволі мало відомостей, які саме правові звичаї практикувалися у Стародавньому Єгипті [5, с. 8-9].

Серед видів злочину виділялися злочини проти держави, проти особи і майнові злочини. Мірами покарань призначалися: смертна кара, членушкодження, ув'язнення, примусові роботи, штраф, виставлення біля ганебного стовпа. Судочинство велося у письмовій формі, суддя своє рішення не мотивував. Виконання покарань (смертна кара, членушкодження) покладалося на поліцію [6].

У Новому царстві на чолі нової, об'єднаної держави стояв монарх, який мав абсолютну, нічим не обмежену владу, його персону обожнювалася за життя. Він був носієм вищої законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. У багатьох випадках чинність джерела права отримували судові рішення фараона та верховного жерця - джаті, адміністративні розпорядження вищих посадових осіб, а також міжнародні договори.

На техніку підготовки законів у Стародавньому Єгипті проливає світло указ фараона Хоремхеба (середина XIV століття до н. е.). У ньому розповідається про те, як «шукаючи блага справу для Єгипта, досліджуючи справи», фараон «особисто говорить у вигляді указу», а переписувач із приладом та сувоєм записує «згідно з усім тим, що сказав його величність». У цьому ж указі перелічено критерії відбирання на посаду суддів: «Небагатомовні, гречні, які уміють судити, слухають промову царя та закони судової палати» [7, с. 54-55].

В Єгипті суд не був відділений від адміністрації. Вищі посадові особи, наприклад джаті, були і верховними суддями.

У період Нового царства існувала вища судова колегія, що складалася з 30 суддів — вихідців із знатних громадян різних міст. Це був кенбет – центральний суд країни. Нарівні з ним існували кенбети округів і окремих міст. Існували ще храмові суди, що склалися повністю або в переважній більшості з жерців. Вони були організовані при всіх більш-менш значних храмах і розбирали справи, пов'язані з храмом або його персоналом. Місцеві судові установи – номові суди розбирали справи під головуванням правителя ному. На чолі всієї судової організації стояв цар – верховний носій вищої судової влади. Цар міг особисто вирішити будь-яку справу, відмінити будь-яке рішення. До нього могли звертатися зі скаргою або проханням про помилування всі вільні громадяни [8, с. 45].

Незважаючи на те, що суддя вважався жерцем богині істини Ісіди, хабарництво було досить поширеним явищем. За хабар відпускали злочинця, за хабар же призначали на посади [6].

Критерієм правомірності дій судді стає мораль. До прикладу, у Єгипті особа, яка здійснювала правосуддя та державне правове регулювання, повинна була бути високоморальною людиною. Незважаючи на наявність позитивно-правових норм, вона повинна була приймати рішення на власний розсуд за законами релігії та природи, опиратись на здоровий глузд та інтереси держави, володіти природно-правовими рисами: небагатослівністю, благородністю, вмінням здійснювати правосуддя та мирити людей. Вплив природного права вбачався також у здатності судді прислухатись до власного серця, яке не могло наштотхнути людину на гріх. Лише суддя, який був наділений вищенаведеними ознаками, міг здійснювати правосуддя та приносити щастя людям [9, с. 13]. Судді було заборонено вчиняти будь-які дії, що суперечили суспільному порядку, порушували принципи справедливості, природної рівності, доброзичливості. Розглядаючи погляди стародавніх народів на природне право при здійсненні судового угляду, зазначимо, що правова думка єгиптян, вавілонян, індусів, китайців, персів та інших народів не була відокремлена від міфологічних уявлень про природний стан речей. У божественних ученнях про всесвіт, природу людини, суспільні

відносини будувались природно-правові норми, які застосовувались при здійсненні судового угляду. Розвивалась та поширювалась ідея природного права, яка в подальшому використовувалась як зразок для права позитивного [10, с. 490].

Древній Вавилон був різновидом східної деспотії. Цар (патесі-лугаль) мав необмежену владу, управління будувалося на засадах бюрократичного централізму. У вавилонській сім'ї також, на відміну від Єгипту, становище чоловіка і жінки різнилося. В Єгипті вони рівноправні, у Вавилоні – ні [6].

Верховним суддею був цар, який виступав вищою інстанцією для розгляду цивільних та карних справ. Він міг і сам розглядати будь-які справи, але частіше за все надсилав їх до нижчих органів. Судові функції знаходилися також у руках намісника та рабіанума - голів судових колегій. У суді намісника судова колегія складалася з чиновників, підлеглих наміснику, а під головуванням рабіанума засідав суд з членів громадської ради або громадської ради у повному складі. У великих містах судові функції виконували спеціальні «царські судді», підпорядковані безпосередньо царю. Жерці брали участь у процесі, коли приводили сторони до клятви та засвідчували її. Слід вважати, що існували храмові суди для розгляду справ, сторонами в яких були жерці [7, с. 61].

У давніший період у Вавилоні судова влада належала жерцям. За часів Хаммурапі нарівні з реформою адміністрації було проведено реформу суду, яка призвела до заміни духовних суддів — жерців світськими. Ця реформа безпосередньо вплинула на зміцнення царської влади і посилення політичної централізації в країні. Вища судова влада в державі належала цареві. Він здійснював її або сам, або через особливих — «царських судій», які діяли за його дорученням. Ці «царські судді» обиралися або з середовища професійних суддів, або з числа представників місцевої влади.

Судові функції здавна виконували в Вавилоні органи адміністрації. Шакануку — правитель області виступав у ролі судді по справах, особливо важливих з точки зору охорони громадського порядку. Рабіанум, покликаний підтримувати порядок у місті, також виступав іноді у ролі судді.

Крім органів місцевої адміністрації, що здійснювала суд за допомогою різних колегій, існували професійні судді, які, однак, нарівні з судовими функціями виконували також і деякі адміністративні. Цього роду судді були в кожному окрузі і підпорядковувались безпосередньо цареві. На суддю покладалися деякі функції по управлінню царським (державним) майном, нагляду за станом майна, що належало містам [8, с. 45].

Шляхом реформ роль «храмових суддів» було обмежено приведенням учасників процесу до присяги шляхом примусу або клятви. Але їх вплив на судову систему залишався вагомим протягом усього існування Стародавнього Вавилону. Зокрема, у законах Хаммурапі було закріплено значення достовірності матеріалів, поданих позивачем та відповідачем, і якщо письмові документи у справі відсутні, сторони повинні були давати клятву перед божеством у храмі в присутності свідків. Крім того, для з'ясування істини у Стародавньому Вавилоні протягом усього періоду практикували «божий суд» — «ордалії». Якщо звинуваченого кидали в річку і він тонув, його провина вважалась доведеною. Функції храмових суддів були обмежені ордалією (випробуванням водою).

Підтвердженням релігійного впливу на судову систему Стародавнього Вавилону є і те, що будь-який судовий процес починався з того, що його учасники йшли до храму, де перед божествами давали клятву говорити правду і дотримуватись законів [11, с. 39].

У Стародавній Індії суд не був відділений від адміністрації. З цієї причини тлумачити в суді норми права, дхарми міг брахман, в крайньому випадку, кшатрій або вайшья.

Стародавні індійські закони Наради (нарадасмріті) — одна з пізніх дхармашастр. Їх складання приписується мудрецю-брахману Нараді. Закони Наради — суто юридичний великий збірник, який містить встановлення державно-правового та карного характеру. На відміну від ранніх дхармашастр, Закони Наради розглядають питання права не з огляду на релігійно-етичну призму, а з суто юридичних позицій. Нарада відходить від переліку конкретних покарань за кожний вид злочину, надаючи перевагу місцевому звичаю, розсуду царя та суддів, багато уваги приділяє договору позики, шлюбно-сімейним стосункам, правосуддю, порядку управління [7, с. 87].

Найдавнішим джерелом права в Індії був звичай. З розвитком держави все більшого значення набували закони, що видаються царями. Відмітна особливість давньоіндійського права - величезний вплив релігії. У більшості випадків суддями були слухачі церкви. Найдавніші індійські збірники законів (Закони Ману, Артхашастра і ін.) представляли творчість різних шкіл брахманів і служили посібниками. Найбільш відомий збірник, що дійшов до наших днів, — Закони Ману (II ст. до н.е. - II ст.), які були складені в період гострої боротьби між брахманізмом і буддизмом. При царі Ашоку (272-232 рр. до н.е.) буддистська релігія стала державною. Закони Ману містять три групи норм: релігійні приписи брахманів; норми, що регулюють організацію державної влади; норми цивільного і

кримінального законодавства. Збірник містить 12 глав, кожна з яких складається з віршів (шлок).

В судовому процесі Стародавньої Індії не було різниці між цивільним і кримінальним процесом. Суд був апеляційним. Розгляд цивільних кримінальних справ як правило починався тільки на вимогу позивача або потерпілого. Сторона, яка звернулася до суду, підтримувала звинувачення. Доказами були свідчення свідків або ордалії. Цінність показань залежала від приналежності до вищих варн [12, с. 52]

Суд в Стародавньому Китаї не був відділений від адміністрації. Верховним суддею був імператор. Судові функції здійснювала велика кількість чиновників, як в центрі, так і на місцях. Судова система була організована ієрархічно. Якщо в повіті справу не було вирішено, вона скеровувалась до губернатора провінції, який, в разі складності справи, міг передати її в центр, начальнику судового або іншого відомства. В якості останньої інстанції виступав сам імператор, який міг безпосередньо розбирати судові справи [13, с. 63].

У Стародавньому Китаї види покарань у різні періоди мало відрізнялися, що дозволяє дійти висновку про їх традиційність. Вибір покарання за скоєний злочин, з одного боку, залежав від характеру останнього: вони повинні відповідати ступеню тяжкості скоєного протиправного діяння [14, с. 131]. З іншого боку, покарання у Стародавньому Китаї відзначалися жорстокістю – страта, наприклад, загрожувала як за спробу підняти повстання чи змову проти правителя, так і за пияцтво [15, с. 59].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Тож характерними рисами системи правосуддя у стародавні часи була належність вищої судової влади главі держави (фараону, царю). На місцях судову владу здійснювали призначувані главою держави судді. При цьому кількість ланок у системі правосуддя в різних країнах у різний час відрізнялась.

На процес здійснення правосуддя, статус та розсуд судді при винесенні рішення впливали ряд чинників, навіть якщо цим суддею був сам глава держави.

До таких чинників варто віднести соціально-економічне становище в державі, суспільний та економічний устрій, зокрема, соціальне становище, яке займали і вершители правосуддя, і учасники процесу. Суттєвий вплив на дискрецію судді в стародавні часи мав ідеологічний (релігійний) чинник, адже пануюча релігія мала вагоме значення для змісту норм права, на підставі яких здійснювалось правосуддя. Хоча варто пам'ятати, що відбувся поступовий перехід від духовних судів до світських. Безперечно на статус судді та судовий розсуд впливав рівень правосвідомості особи, бо в деяких державах в окремі періоди хабарництво суддів схвалювалось суспільством. Разом з тим фактично спільною рисою в усіх державах стародавнього світу була вимога щодо вольових та емоційних якостей судді. Суддя повинен був вміти чути людей, мати високий рівень моральності, що відповідав би стандартам моралі тогочасного суспільства.

Проведене дослідження варто розглядати як один з перших кроків по вивченню статусу суддів та судового розсуду в історико-правовому контексті, тож доречно продовжити в інші історичні періоди.

Джерела та література

1. Кравчук М.А. Історико-правові аспекти судового розсуду (дискреції) / М.А. Кравчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. – Випуск 33. – Ч. 1. – Ужгород, 2015. – С. 44-49.
2. Кравчук М. Судовий розсуд (дискреція): історія становлення та сучасність / М. Кравчук // Dyskrecjonalna władza sędziego. Zagadnienia teorii i praktyki. – Tarnobrzeg: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2012. – S. 67-73.
3. Канцір В.С. Судовий угляд (розсуд) – один з елементів правозастосовної діяльності суду / В.С. Канцір // Право України. – 1999. – № 11. – С. 127.
4. Москвич Л.М. Становлення та розвиток судових систем / Л.М. Москвич // Вісник Вищої ради юстиції. – № 3. – 2010. – С. 73-81.
5. Бедрій М. Звичаєве право Стародавнього Єгипту: деякі історико-правові аспекти / М. Бедрій // Історико-правовий часопис. – 2014. – № 2(4). – С. 8-12.
6. Макаруч В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. Навч. посібник. Вид. 4-те, доп. / В.С. Макаруч. – К.: Атіка, 2004. – 616 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/5349322>.
7. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д.А. Тихоненков, В.В. Россіхін, С.І. Власенко; за ред. Л.М. Маймескулова. – Х.: Право, 2011. – 520 с.

8. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. Навч. посібник. 2-ге вид. перероб. й доп. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
9. Сливка С.С. Природне та надприродне право: у 3 ч. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.
10. Попов Д.І. Розвиток уявлень про застосування природного права при здійсненні судового угляду / Д.І. Попов // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 2. – С. 488-496.
11. Капустинський В.А. Особливості функціонального призначення судових органів у давніх державах / В.А. Капустинський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 2 (14). – С.36-46.
12. Попова А.В. История государства и права зарубежных стран Древнего мира и Средних веков: учебник и практикум для прикладного бакалавриата / А.В. Попова. – М.: Издательство Юрайт, 2016. – 211 с.
13. Вологдин, А.А. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров / А.А. Вологдин. – 4-е изд., пер. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2013. – 768 с.
14. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посіб. / Б.Й. Тищик – Л.: Світ, 2001. – 384 с.
15. Велика Є.С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу / Є.С. Велика // Право і безпека. – 2010. – № 5 (37). – С. 57-61.

Кравчук Н., Глабай А. Історико-правовая характеристика статуса судей и судебного усмотрения в странах Древнего Востока. В статье проведен анализ статуса судей и судебного усмотрения в таких странах, как Древний Египет, Древняя Индия, Древний Китай и Древний Вавилон. Характерными чертами системы правосудия в древние времена была принадлежность высшей судебной власти главе государства (фараону, царю). На местах судебную власть осуществляли назначенные главой государства судьи. На судебное усмотрение влияли ряд факторов объективного и субъективного характера. К таким факторам стоит отнести социальное положение, которое занимали и вершители правосудия, и участники процесса. Существенное влияние на усмотрение судей в древние времена имел идеологический (религиозный) фактор. Хотя стоит помнить, что состоялся постепенный переход от духовных судов к светским. Вместе с тем фактически общей чертой во всех государствах древнего мира было требование относительно волевых и эмоциональных качеств судьи. Судья должен был уметь слышать людей, иметь высокий уровень нравственности, который отвечал бы стандартам морали тогдашнего общества.

Ключевые слова: Древний Восток, статус судей, судебное усмотрение.

Kravchuk M., Glabay A. Historical and Legal Characteristics of the Judges Status and Judicial Discretion in the Countries of the Ancient East. The article analyzes the notions of status of judges and judicial discretion in such countries, as Ancient Egypt, Ancient India, Ancient China and Ancient Babylon. The peculiar feature of the judicial system in ancient times was the fact that the highest judicial power belonged to the Head of a State (Pharaoh, Tsar). At the local level, judicial power was exercised by the judges appointed by the head of a state. A number of objective and subjective factors influenced the judicial discretion. These factors included the social position of both the justice officials and the participants in the process. The ideological (religious) factor had a significant influence on the discretion of the judge in ancient times, although there was a gradual transition from spiritual to secular courts. However, there was one common feature in all the states of the ancient world. It was the requirement regarding the volitional and emotional qualities of a judge. The judge had to be able to hear people and have a high level of the morality norms of the then society.

Key words: Ancient East, status of judges, judicial discretion.